

[illegible]

ה'הדרן' - דפוס וונציה. ללא הפסוק ועם סיומת הפוכה

אני משכים לרבי יוסף וזה משכומן לרבי
מלך אני עמל ומתבל שכר וזה עמלם ואינו מתבלם
אשר לך לחיי העולם הבא וזה רצון לבאר שחז"ל

כתב היד של הדי"ף עם ראשי התיבות המטעים

עמל ומקבל שכר וכן עמל ואין מקבל שכר כפי רצונו איש כפי
 רצונו לבחור שותף או אשה לטובתו לבד מן ידיו למיכרו ולקנות
 עבדים או יקנה בבגדו מעבד או נער פשוט חלב ודבש מה בית יקנה עולה
 קונה ובית נחוץ של חלב מוכרים ואומצא קאל בבגדו מעבד או נער יעני אדם

כתב ידו של הרמב"ם בפירוש המשנה

אלה אשר לא שפר עליהם גורלם ולא הצטרפו אלינו לבית המדרש. יושבי קרנות, אשר על פי רש"י הם בעלי החנויות המבטלים את זמנם בשיחות סרק, המנועים מן השכר הגדול של לימוד התורה, הן בעולם הזה והן בעולם הבא. יש לרחם עליהם או אפילו לבוז להם משום היעדר עיסוקם בדברים שברומו של עולם. למרבה הצער, הם אינם מקבלים שכר. אך בהמשך התפילה נראה על פי פסוק הסיום מתהלים, כי עונשו של מי שאינו עמל בתורה הוא חמור בהרבה. 'ואתה אלוקים תורידם לבאר שחת אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם ואני אבטח בך'. 'אנשי דמים ומרמה', 'לא יחצו ימיהם' - האמנם זה מה שאנו רוצים לומר בעת שמחת הסיום, שאנו נקבל שכר לעומת האחרים שיזכו לכל אותם עונשים? כאמור, מדובר בתפילה שאותה חיבר, או נהג לומר, התנא רבי נחוניא בן הקנה. האמנם זה מה שהוא אמר? אם כן, יש לעמול ולהבין את עומק הדברים, מדוע זה כך ומדוע אומרים דבר זה כאן. אף מסתבר, שבמהלך הדורות והסיומים נאמרו על כך הסברים שונים.

אך סקירת המקורות של התפילה מגלה לנו שבעצם כלל לא מדובר בתפילתו של התנא! כלומר, תחילת הדברים עד הפסוק אכן מופיעים, אך הפסוק עצמו לא רק שאינו מופיע בגמרא בברכות, אלא הוא גם לא מופיע באף אחד מכתבי היד הידועים של הרמב"ם בכתב יד קדשו (ראה צילום כתב

סיום מסכת הוא אירוע חגיגי. בדרך כלל הוא בא לאחר חודשים ארוכים של עמל מפרך, של לימוד והבנת הסוגיות ופלפול בדברי הגמרא, הראשונים והאחרונים על הדף. מרכז הסיום הוא בוודאי סיום המסכת עצמה, ולאחר מכן אמירת התפילות כמקובל, כשלאחריהן נוסח הקדיש דרבנן הייחודי. בתפילות הנאמרות בסיום, מציינים את הלימוד כחלק ממסורת מסירת התורה, החל מן התנאים והאמוראים ועד לראשונים ולאחרונים ואלינו, בעיצומם של ימים אלה.

ההודיה לקב"ה על כך מובעת באמצעות תפילתו הידועה של ר' נחוניה בן הקנה ביציאתו מבית המדרש (ברכות כח:), כאשר היא שונתה ללשון רבים:

”מודים אנחנו לפניך ה' אלקינו ששמת חלקנו מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקנו מיושבי קרנות. שאנו משכימים והם משכימים – אנו משכימים לדברי תורה והם משכימים לדברים בטלים. אנו עמלים והם עמלים – אנו עמלים ומקבלים שכר והם עמלים ואינם מקבלים שכר. אנו רצים והם רצים – אנו רצים לחיי העולם הבא והם רצים לבאר שחת, שנאמר (תהלים נ"ה, כ"ד): 'ואתה אלוקים תורידם לבאר שחת, אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם ואני אבטח בך'.”

ניתן להעריך במלואו את אושרנו, רק כניגוד למצבם של

חמש מאות שנה
לאחר הוספת
הפסוק לתפילת רבי
נחמיה בן הקנה,
מתברר המקור
המוטעה לגרסה
ז. כל הפרטים

הרב ליאור יעקובי
הרב משה אייזיק בלוי

ה'הדרן' נעלומת לכאור שחת?

היד), או אצל אף אחד מן הפוסקים הראשונים הרבים אשר מצטטים תפילה זו. גרסאות קדומות של תפילת 'הדרן' בסוף המסכת אף הן אינן כוללות פסוק זה, כמו בדפוס ונציה (ראה צילום) שבו אמנם לא מופיע הפסוק, אך סדר סוף התפילה הוא במהופך, ו'באר שחת' מוזכרת לפני 'עולם הבא', כנראה על מנת לסיים בטוב.

אז היכן המקור של הוספת הפסוק? למעשה הפסוק מופיע במקור הלכתי אחד ידוע בלבד, והוא הרי"ף. מדוע יוסיף הרי"ף פסוק זה? סגנונו של הרי"ף בהלכותיו הוא בדרך כלל הוצאת סיכומי הלכות ממה שנמצא בגמרא, ולא להיפך – הוספת דברים חדשים. האם מדובר במנהג עתיק שהרי"ף עצמו רק מצטט? אם כן, מדוע אף אחד מן הראשונים שלמד את הרי"ף לא ציטט פסוק זה? לא זו בלבד, אלא הרא"ה בפירושו על הרי"ף מצטט את התפילה כולה בלי להזכיר את הפסוק.

מבדיקה של כל כתבי היד המוכרים של הרי"ף עולה, שגם בהם לא מופיע הפסוק. אז מי הוסיף אותו, ומדוע? בספר 'מגיד תעלומות' מסביר, כי הפסוק נכלל כדי לסיים את התפילה בטוב, 'ואני אבטח בך', במקום 'בבאר שחת'. אך עדיין לא ברור מי באמת הוסיף אותו.

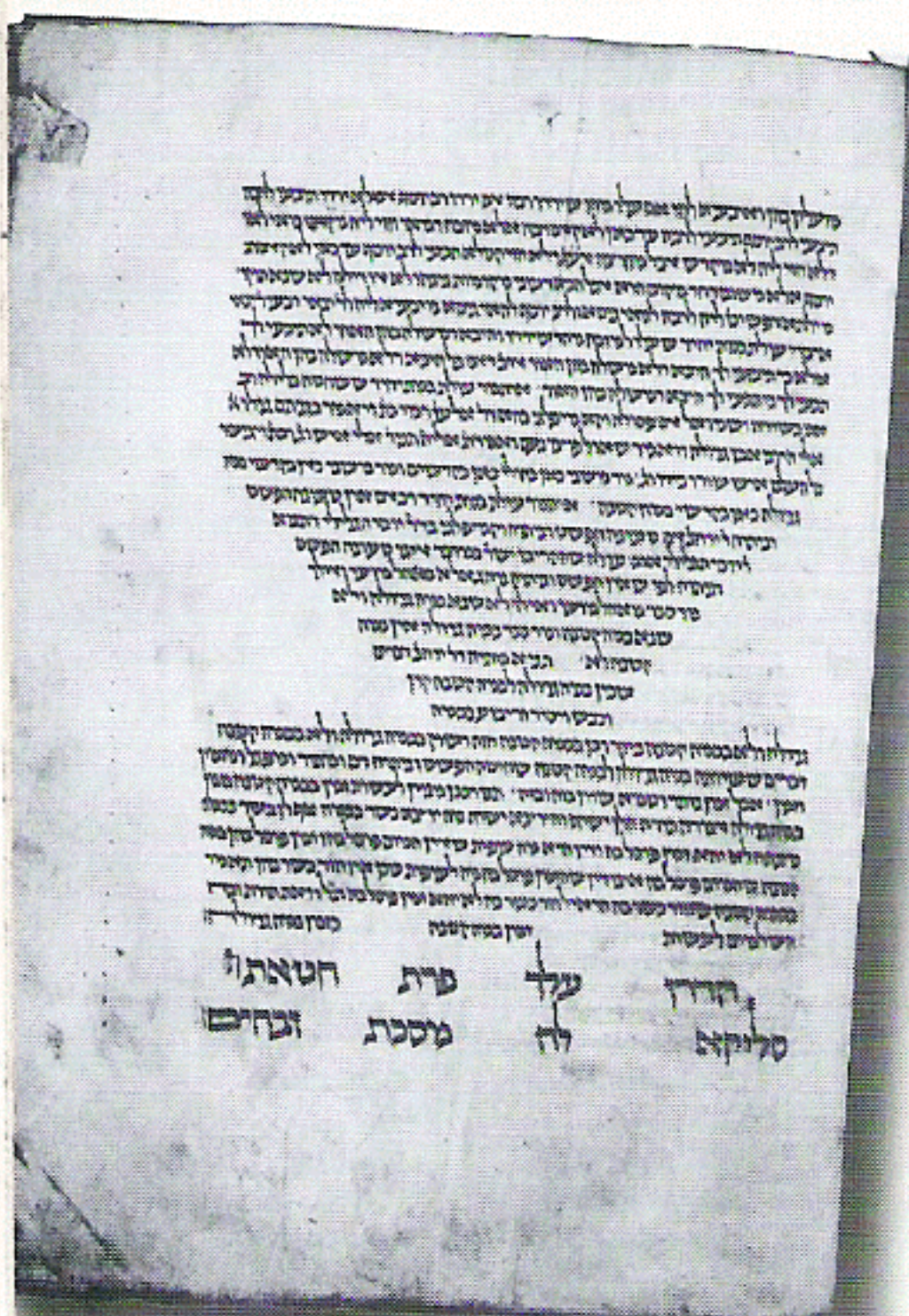
המקור הקדום ביותר הידוע שבו מופיעה תפילה זו

בתוספת הפסוק, הוא המהדורה המודפסת של הרי"ף (קושטא, רס"ט). מדוע כללו המדפיסים פסוק זה?

התשובה עשויה להימצא בהערת שוליים בגרסה בודדת אחת של כתב היד של הרי"ף, כתב יד אוקספורד הונטינגטון 135. בצד שמאל של כתב היד ניתן לראות, כי סופר מאוחר יותר הוסיף לנוסח הרגיל כמה אותיות כתוספת. האותיות הניתנות לזיהוי הן: "שנ' כי לא ת" (ראה צילום).

האותיות "שנ" הן ללא ספק קיצור של 'שנאמר', וההמשך, אם כן, הוא תחילתו של פסוק. איזה פסוק? ברור שלא 'ואתה אלוקים תורידם לבאר שחת' – אלא פסוק אחר. למעשה לא קשה לנחש מה הוא אותו פסוק, כי הירושלמי בסוף הגרסה של התפילה מצטט את הפסוק (תהלים ט"ז, י'): "כי לא תעזוב נפשי לשאול, לא תתן חסידיך לראות שחת". תחילת הפסוק זהה לאותיות המופיעות באותו כתב יד.

פסוק זה אכן מתאים לסיום התפילה, והוא מהווה ראיה שמי שעוזב את התורה ראוי לראות שחת. משום מה הסופר באותו כתב יד החליט להוסיף את גרסת הירושלמי, ייתכן שהנוסח המקובל באותם ימים היה כמו הירושלמי. אך המדפיסים בקושטא לא שמו לב שמדובר בנוסח הירושלמי ולא הצליחו לזהות את הפסוק שאליו התכוון המגיה. למעשה לא ברור האם כתב יד אוקספורד הונטינגטון 135

התפילה לפני הלימוד

לתפילה הנאמרת עם הכניסה לבית המדרש מודפסות היום שתי גרסאות שונות לחלוטין. מה המקור להן? איזו מהן יש לומר? הגרסה הראשונה מופיעה בבירור במסכת ברכות (כח:), וכך נפסק גם ב'שולחן ערוך' (או"ח סי' ק"י): "תנו רבנן בכניסתו מהו אומר יהי רצון מלפניך ה' אלהי שלא יארע דבר תקלה על ידי ולא אכשל בדבר הלכה וישמחו בי חברי ולא אומר על טמא טהור ולא על טהור טמא ולא יכשלו חברי בדבר הלכה ואשמח בהם".

מצד שני, בט"ז (שם, סעיף ח') מופיע נוסח אחר: "הנכנס לבית המדרש - נראה לי דהוא הדין במי שישב ללמוד אפילו ביחידות ובפרט במי שהגיע להוראה. ויש לומר נוסחא אחת קצרה כוללת הרבה וזו היא: יהי רצון מלפניך ה' אלוהינו ואלוקי אבותינו שתאיר עיני במאור תורתך ותצילני מכל מכשול וטעות הן בדיני איסור והיתר הן בדיני ממונות הן בהוראה הן בלימוד, גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך. ומה ששגיתי כבר העמידני על האמת ואל תצל מפי דבר אמת עד מאד. כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה".

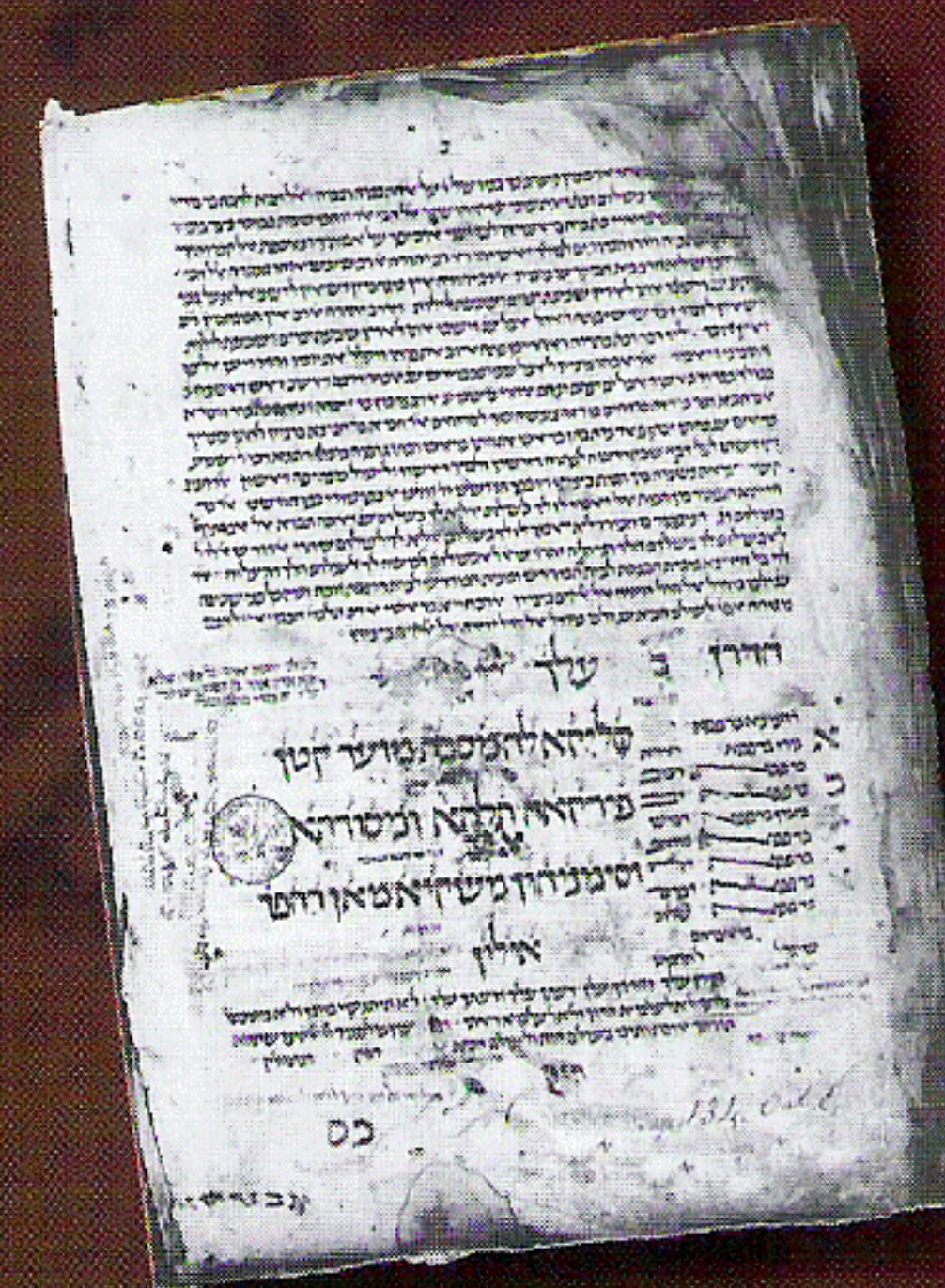
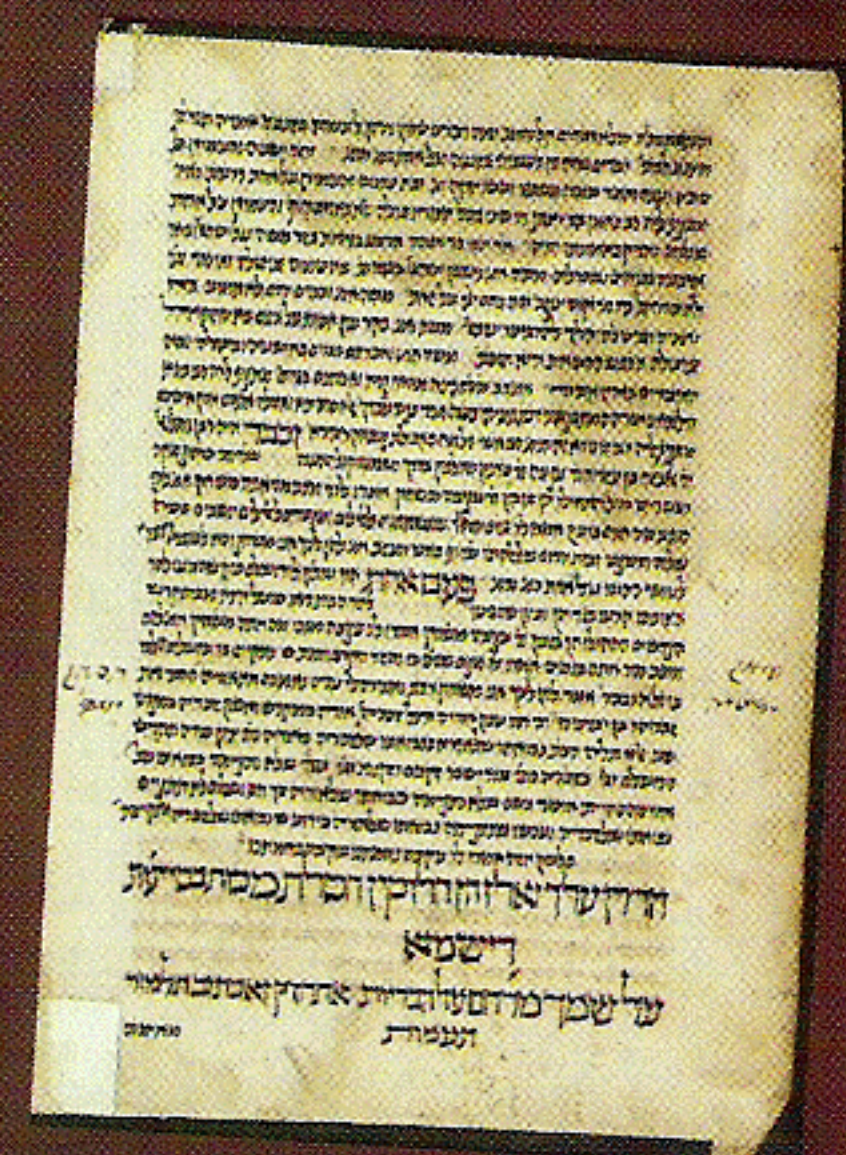
ניתן לחלק בין הנוסחאות ולומר, כי הנוסח המקורי מתייחס בעיקר ללימוד בחבורה, ואילו הנוסח של הט"ז מתייחס ללימוד עצמו השייך גם למי שלומד לבדו. נראה כי ה'משנה ברורה' תומך בגרסה של הט"ז, אך הוא מציין כי העוסק בלימוד בציבור צריך להזכיר גם את הנוסח המופיע בבבלי.

ב'מגן אברהם' מובא, כי האריז"ל נהג להתפלל כל בוקר את הנוסח המופיע בגמרא ולא דווקא בעת כניסתו לבית המדרש אלא אף בביתו, אך הוא נהג להוסיף פסוקים מסוימים.

ב'שער המצות' (ע"ח) לרבי חיים ויטל לא מוזכר שהאריז"ל אמר את התפילה בכל בוקר, אלא רק לפני לימוד בחבורה, וכך גם משמע מהפתיחה של ה'תוספות יום טוב' - שהוזכרה במג"א.

גם ה'כף החיים' (או"ח סי' ק"י) פוסק, שעל פי תורת הסוד אין לשנות מהגרסה בגמרא. מדוע, אם כן, שינה ה'משנה ברורה' מנוסח זה, והביא את הנוסח של הט"ז? אמנם בלימוד ביחיד מובנת שיטה זו, אך מה עם לימוד בציבור, כמו בישיבות וכוללים או לימוד של הדף היומי, מדוע לשנות מנוסח הגמרא?

ייתכן שהסיבה לשינוי היא, כי התפילה המקורית נועדה שתיאמר עם הכניסה הפיזית לבית המדרש, בדומה לתפילות המופיעות בפרק תשיעי של ברכות שיש לאומרן עם הכניסה לעיר: "הנכנס לדרך מתפלל שתיים, אחת בכניסתו ואחת ביציאתו. בן עזאי אומר ארבע, שתיים בכניסתו ושתיים ביציאתו, ונותן הודאה לשעבר וצועק לעתיד לבוא". ה'משנה ברורה' מתייחס למי שמתחיל ללמוד, ולא למי שנכנס לבית המדרש, ושם מתאים דווקא הנוסח של הט"ז.

שנאמר (תהלים נ"ה, כ"ד): 'ואתה אלוקים תורידם לבאר שחת אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם ואני אבטח בך'". אין ספק כי ראויים תלמידיו של בלעם הרשע לקללה כזו, משום שהם בעלי עין רעה, נפש רחבה, ורוח גבוהה. אך יושבי הקרנות עדיין לא ראויים לעונש שכזה.

בסופו של דבר, אין זה מופרך להניח כי הדפסת פסוק זה ברי"ף היתה פשוט טעות של ה'בחור זעצער' - האחראי לכל כך הרבה 'חידושים' מקוריים במהלך תולדות הדפוס. בהמשך, התקבל דווקא נוסח זה לתפילת ה'הדרן' שאנו אומרים בסיום מסכת, למרות שגם אילו היה מדובר בנוסח מקורי, הוא מופיע אך ורק ברי"ף.

תפילתו של ר' נחוניא בן הקנה מופיעה אף בסידורים רבים בצורתה המקורית - ללא פסוק, על מנת שתיאמר עם היציאה מבית המדרש. בדרך כלל היא מופיעה מיד לאחר תפילת שחרית. ייתכן שהסיבה היא, כי הפסוקים שאנו אומרים בסוף 'ובא לציון' נועדו לצאת ידי חובת תלמוד תורה בכל יום לפני היציאה מבית הכנסת, ולאחר פסוקים אלה אנו אומרים את התפילה של סיום הלימוד. ברבים מן הסידורים נמצא הפסוק, כגון בסידורו של ר' יעקב עמדין מדפוסו הפרטי, וכך גם בסידורים המדויקים כיום, כמו 'תפילת יוסף' ו'איזור אליהו'. סידורים קדומים רבים אינם מכילים את הפסוק, ובימינו כך גם ב'סידור וילנא'.

הרמב"ם בפירוש המשניות פסק, כי חובה לומר את תפילת ר' נחוניא בן הקנה עם הכניסה והיציאה מבית המדרש, וכך גם פסק ה'שולחן ערוך'. עי' ב'לבוש' וב'ערוך השולחן' (או"ח סי' ק"י) מדוע יש שלא נוהגים בימינו לאומרו.

יהי רצון שבזכות הלימוד שלנו ואמירת תפילתו של רבי נחוניא בן הקנה, יצטרפו בקרוב גם יושבי הקרנות ליושבי בית המדרש ויחגגו יחד עמנו את הסיום הבא.

תודה לד"ר עזרא שבט, שאפשר לנו להשתמש בגרסה המדויקת של הרי"ף הנמצאת בשלבי הכנה

הוא זה שעמד לנגד עיניהם, כי יש שינויים בין כתב היד ובין הנוסח הנדפס. ייתכן שהיה בפניהם כתב יד אחר, בו העתיקו את התוספת מכתב היד שבפנינו, או שגם שם היה מי שהגיה את כתב היד על פי הירושלמי או המנהג שהיה מקובל אז. הפסוק שאותו הם הכניסו במקום זה - מוכר הרבה יותר, מכיוון שהוא מופיע ב'פרקי אבות' (פ"ה מ"י): "אבל תלמידיו של בלעם הרשע יורשין גיהנם ויורדין לבאר שחת,

תיאטרות וקרקסאות

אין אנו הראשונים המעירים על נוסח ה'הדרן'. כבר הגר"ה קוק זצ"ל טען, כי יש קושי בתפילה זו, המציגה את יושבי הקרנות כראויים לבאר שחת, ועל פי הפסוק שנוסף אף לא יחצו ימיהם. לדבריו, יושבי הקרנות הם בעלי הבתים של היום, השומרים מצוות ונותנים צדקה, והתקנה לקרוא בתורה בשני וחמישי מיועדת להם, על מנת שלא יעבור זמן רב מדי בלי שישמעו דברי תורה. לא הגיוני, אם כן, שיזכו ל'מנה' שכזו.

הרב קוק הציע פתרון מבריק. לטענתו הנוסח בתלמוד בבלי היה 'יושבי קרו"ת' - ולא 'יושבי קרנות'. והכוונה ב'קרו"ת' היא לראשי תיבות של 'קרקסאות ותאטרות'. זהו למעשה הנוסח המדויק בתלמוד הירושלמי.

מי בדיוק מבקר בתיאטרות וקרקסאות אלה? הגמרא במסכת עבודה זרה (יח:), אומרת, כי מקומות אלה נחשבים ל'מושב לצים'. דעה נוספת המובאת שם היא, שאלה היו מרכזים של עבודה זרה ושפיכות דמים.

על פי גרסה זו, הקללה שבתפילתו של רבי נחוניא בן הקנה מכוונת כלפי אנשים מזיקים אלה, אשר מבזבזים את זמנם הפנוי בבילויים שפלים, ולא לבעלי בתים פשוטים אשר מדי פעם, לפחות, עוסקים בתורה. בהקשר זה, למעשה גם הפסוק הנאמר בימינו יתאים, אם כי הירושלמי עצמו, גם לאותם יושבי תיאטרות וקרקסאות מאחל את הפסוק 'כי לא תעזוב נפשי לשאול לא תתן חסידיך לראות שחת'.

ייתכן שהתלמוד הירושלמי מתייחס לאותם יושבי 'תיאטרות וקרקסאות' בשל הסיבה שהרומאים ששלטו באותם ימים בארץ טיפחו תרבות זו, והמלחמה נגד אפשרות זו היתה רלוונטית למקומם ולימיהם. לעומת זאת בבבל היתה תופעה זו נפוצה פחות - אם בכלל - ושם התמקדה המלחמה מול 'יושבי קרנות'.